

-: રૂપરેખા :-

- 16.0 ઉદ્દેશો
- 16.1 પ્રસ્તાવના
- 16.2 ભારતના વિદેશ વેપારમાં આવેલાં પરિવર્તનો
- 16.3 ભારતના આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં તાજેતરના ફેરફારો
- 16.4 સારાંશ
- 16.5 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 16.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
 - ⇒ ઉપયોગી પુસ્તકોની યાદી
 - ⇒ તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

16.0 ઉદ્દેશો :

- આ એકમ ભારતમાં ખાસ કરીને 1991ના આર્થિક સુધારા પછી ભારતના વિદેશ-વેપાર ક્ષેત્રે ક્યાં-ક્યાં પરિવર્તનો આવ્યાં છે, તેની જાણકારી પ્રાપ્ત થશે.
- ભારતના વિદેશ વ્યાપારમાં મુખ્યત્વે કઈ-કઈ વસ્તુની આયાત અને નિકાસ થઈ રહી છે.
- આર્થિક વિકાસમાં થયેલા ફેરફારો જાણી શકાય છે.
- ભારતના વિદેશ વેપાર ક્ષેત્રે રહેલી તકોની સમજણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

16.1 પ્રસ્તાવના :

વિદેશ વેપાર આર્થિક વિકાસમાં અનેક રીતે ઉપયોગી સેવાઓ પૂરી પાડે છે. કારણ કે વિદેશ વ્યાપારનું મુખ્ય કાર્ય મૂડીમૂલક વસ્તુઓ કે મૂડીગત આયાતી વસ્તુઓ પરનું નિયંત્રણ ઘટાડવાનું છે. જેના પરિણામે વિકાસની પ્રક્રિયામાં જરૂરી એવાં યંત્રો, ટેકનોલોજી, મશીનરી વગેરેની આયાત સરળતાથી થઈ શકે છે. આમ વિદેશ વ્યાપાર વિના આર્થિક વિકાસ શક્ય નથી. આ ઉપરાંત મૂડીગત વસ્તુઓ સરળતાથી પ્રાપ્ત થવાથી આંતરિક વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં એક પ્રકારની ગતિ આવશે. જેના કારણે ઉત્પાદન, આવક, રોજગારી, માંગ અને અસરકારક માંગમાં વધારો થાય છે. જેના કારણે ગરીબી અને બેરોજગારી જેવા પ્રાણ પ્રશ્નો હલ થઈ શકે છે.

1995ના વર્લ્ડ બેંકના રિપોર્ટ મુજબ નિકાસ વૃદ્ધિથી વેતન દરમાં વધારો થવા પામે છે. કારણ કે શ્રમિકો અંતે ગ્રાહકો છે. આથી શ્રમિકોના વેતન દરમાં વધારો થવાથી સસ્તી આયાતી વસ્તુઓની માંગમાં વધારો થતા વિકસિત દેશમાં આધુનિક ટેકનોલોજી અને કુશળ-કાર્યદક્ષ શ્રમિકો વિકસતા દેશોમાં આવશે. આમ, આધુનિક સમયમાં મોટાભાગનાં વિકસતાં રાષ્ટ્રો એ વિદેશ વેપારને આર્થિક વિકાસના એન્જિન તરીકે સ્વીકારેલ છે. કારણ કે ભૂતકાળના અનુભવો અને મુશ્કેલીઓ પરથી તેઓ એ તારણ પર આવેલા કે વિદેશ વેપારમાં વૃદ્ધિ કર્યા વિના તેઓનો ઉદ્ધાર શક્ય જ નથી.

આમ, આધુનિક સમયમાં અલ્પ-વિકસિત અને વિકસતાં રાષ્ટ્રો માટે “નિકાસ કરો અથવા નાશ પામો” એ કહેવત વધુ પ્રસ્તુત માનવામાં આવે છે. ભારતમાં ખાસ કરીને 1991ના આર્થિક સુધારા પછી વિદેશ વ્યાપારમાં ઘણા પરિવર્તનો નોંધાયાં છે. તે 1991 પછી ભારતના વિદેશ વ્યાપારના બંધારણમાં થયેલાં પરિવર્તનો તપાસવાનો અહીંયા પ્રયાસ કર્યો છે.

16.2 1991 પછી ભારતના વિદેશ વેપારમાં આવેલાં પરિવર્તનો અને માળખામાં થયેલાં પરિવર્તનો :

વિશ્વમાં ભારતીય અર્થતંત્રની ગણના આજે એક ખૂબ જ ઝડપથી ઉભરતા અર્થતંત્ર તરીકે થાય છે. દેશના આર્થિક વિકાસમાં વિદેશ વેપારની કામગીરી ખૂબ જ મહત્વની રહી છે. ભારતમાં 1965-66થી નિકાસોના બંધારણ અને આયાતોના બંધારણ કે માળખામાં વ્યાપક સ્વરૂપમાં રૂપાંતરણની પ્રક્રિયા અમલી બનાવવામાં આવી છે. ભારતમાં 1991થી નિકાસોના અને આયાતોના માળખામાં અદ્વિતિય સુધારો થયેલ જણાય છે. આજે ભારત અને રાષ્ટ્રો સાથે બહુવિધ વેપારથી જોડાયેલ છે. કેમ કે ભારતમાં સરકારના આર્થિક સુધારણા કાર્યક્રમોને પરિણામે ઔદ્યોગીકરણની પ્રક્રિયામાં વધારો થયો છે.

કોઈ પણ દેશના વિદેશ વ્યાપારના બંધારણમાં આપણે તે દેશની આયાત અને નિકાસ માળખામાં આવેલા ફેરફારોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ તો જ ખ્યાલ આવે કે ભારતના આયાત વેપાર અને નિકાસ વેપારના માળખામાં 1991થી કેવા ફેરફારો થયા છે, તે બાબતની સમજૂતી ટેબલ નં.01માં દર્શાવેલ છે.

ટેબલ નં-1

ભારતની કુલ નિકાસોમાં જુદી-જુદી વસ્તુઓનો ટકાવારી હિસ્સો

ક્રમ	વસ્તુઓ	કુલ નિકાસમાં વેપારની ટકાવારી	
		1991-92	2016-17
1	પ્રાથમિક પેદાશો, ખેતી અને તેને સંબંધિત પેદાશો, ચા, કોફી, ચોખા, દરિયાઈ પેદાશો વગેરે	23.13%	12.33%
2	તૈયાર વસ્તુઓ-જેમ કે કાપડ, ચામડું અને ચામડાની બનાવટો, રસાયણો અને તેની સંબંધિત પેદાશો, ઈજનેરી વસ્તુઓ હીરા, ઝવેરાત, હસ્તકલાની વસ્તુઓ, ગાલીચા વગેરે	73.60%	69.61%
3	કૂડ અને પેટ્રોલિયમ પેદાશો	2.32%	11.43%
4	અન્ય બિનવર્ગીકૃત વસ્તુઓ	0.95%	6.19%

સ્ત્રોત - Directorate General of Commercial Intelligence and Statistics

ટેબલ નં.1નો અભ્યાસ કરતા ખ્યાલ આવે છે કે વર્ષ 1991-92માં ભારતની કુલ નિકાસોનો વેપારમાં ટકાવારી હિસ્સો અને વર્ષ 2016-17માં ટકાવારી હિસ્સો તપાસતાં ખ્યાલ આવે છે કે ભારતની કુલ નિકાસમાં પ્રાથમિક પેદાશો-ખેતી અને તેને સંબંધિત પેદાશો જેવીકે, ચા, કોફી, ચોખા, દરિયાઈ પેદાશો વગેરેનો ટકાવારી હિસ્સો 1991-92માં 23.13% હતો, જે ઘટીને વર્ષ

2016-17માં 12.33% જોવા મળે છે.

જ્યારે વર્ષ 1991-92માં તૈયાર વસ્તુઓ જેમકે કાપડ, ચામડું અને ચામડાની બનાવટો રસાયણો અને તેની સંબંધિત પેદાશો ઈજનેરી વસ્તુઓ હીરા-ઝવેરાત, હસ્તકલાની વસ્તુઓ, ગાલીયા વગેરેનો કુલ નિકાસનો વેપારમાં હિસ્સો 73.60% હતો જે વર્ષ 2016-17માં આ વસ્તુઓ કુલ નિકાસ વેપારમાં હિસ્સો 69.61% જેટલો જોવા મળે છે. એવી જ રીતે ફૂડ અને પેટ્રોલિયમ પેદાશોનો કુલ નિકાસમાં 2.32% 1991-92માં હતો જે વધીને 2016-17માં 11.43% જોવા મળે છે. અને અન્ય બિનવર્ગીકૃત વસ્તુઓમાં ભારતની કુલ નિકાસમાં ટકાવારી હિસ્સો 0.95% હતો, જે વધીને વર્ષ 2016-17માં 6.19% જોવા મળે છે.

આમ, ભારતના વિદેશ વ્યાપારમાં ભારતની નિકાસો જુદી-જુદી વસ્તુઓનો ટકાવારી હિસ્સાનો અભ્યાસ કર્યા પછી આપણે ભારતની મુખ્ય નિકાસોમાં કઈ-કઈ વસ્તુની નિકાસો કરવામાં આવે છે, તે અંગેની વિગતો ટેબલ નં-2માં દર્શાવવામાં આવી છે.

ટેબલ નં-2

ભારતની મુખ્ય વસ્તુની નિકાસના બંધારણમાં થયેલા ફેરફારો

(આંકડા મિલિયન ડોલરમાં)

ક્રમ	વસ્તુઓ	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18
1	ચા અને કોફી	1732.1	1597.6	1495.8	1503.9	1574.1	1805.9
2	અન્ય કૃષિ પેદાશો	13971	15734.7	15473	13006.5	13310.4	15877.3
3	તમાકુ	924.1	1011.4	958.6	982	958.7	934.2
4	તેલીબિયા	4406.9	4088.1	3059.6	1799.9	2160.6	2264.2
5	દરિયાઈ પેદાશ	3464.1	5016.9	5510.5	4767.5	5903.1	7387.7
6	માંસ, ડેરી અને મરઘા ઉત્પાદન	3804.3	5292.9	5385	4575.5	4368.8	4610.1
7	આયર્ન, મીઠા અન્ય ખનીજ	5466.5	5574.9	4418.8	3847.5	5111.7	5246.1
8	ચામડું અને તેની બનાવટો	4771.9	5572.8	6030.5	5407.8	5165.6	5288.9
9	સિરામિક અને કાચ	1156.1	1292.2	1644.4	1712.1	1856.6	2131.4
10	હીરા અને જવેલરી	42988.2	41388.3	41266.1	39284.3	43412.8	41544.4
11	દવા અને ફાર્માસ્યુટિક	14421	14949.5	15431.5	16909.5	16785	17282.4
12	ઓર્ગેનિક અને કેમિકલ	11478.8	12286	12473.6	11731.3	12336.1	15938.2
13	એન્જિનિયરિંગ અને ઇલેક્ટ્રિક વસ્તુ	67434.5	71745.7	79335.6	67909	73179	85100.2

ભારતનો વિદેશ વેપાર - I

ક્રમ	વસ્તુઓ	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18
14	સુતરાઉ, યોન, હેન્ડલૂમ પેદાશ ફેબસ, મેનયોન બનાવટ	14135.7	16199.6	16049.6	14741.1	14419.3	15084.1
15	આરએમજી તમામ કાપડ	12948.7	14990.5	16833.3	16964.4	17368.2	16706.7
16	શણ મેન્યુ ફલોર ક્વરિંગ, કારપેટ હેન્ડીક્રાફ્ટ	2449.6	3029.2	3035.8	3383.5	3726.8	3587.4
17	પેટ્રોલિયમ પેદાશ	60865.1	63179.4	56794.1	30582.6	31545.3	37456.6
18	પ્લાસ્ટિક	14421	6147.0	5746.0	5764.2	5796.5	6850.9
19	અન્ય વસ્તુઓ	11478.8	25315.3	19410.2	17418.8	16873.7	18279.4
	કુલ નિકાસો	300400.6	314415.7	310352.0	262291.1	275852.4	303376.2

સ્ત્રોત - RBI Bulletin-2020

ટેબલ નં.-2નો અભ્યાસ કરતા જણાય છે.

➤ ખેતી અને તેને લગતી તમામ પેદાશ :-

જેમાં ચા, કોફી, ચોખા, ઘઉં, કાચો માલ, રૂ, તમાકુ, મસાલા, તેલીબિયા, દરિયાઈ પેદાશ, માંસ, કે મચ્છી કે જે વર્ષ 2012-13માં 28302 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર હતી. જે વધીને 2017-18માં 32879.4 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર થઈ હતી.

➤ લોખંડ અને ખનીજ :-

જેમાં લોખંડ અને તમામ ખનીજ પેદાશો કે જેની નિકાસ વર્ષ 2012-13માં 5466.5 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર હતી, જે નિકાસો ઘટીને વર્ષ 2017-18માં 5246.1 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર થઈ હતી.

➤ ચામડું અને તેની બનાવટ :-

ભારતની પરંપરાગત વસ્તુઓ ચામડું અને તેની બનાવટોની નિકાસ વર્ષ 2012-13માં 4771.9 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર હતી, જે વર્ષ 2014-15ની સરખામણીએ ઘટીને વર્ષ 2017-18માં 5288.9 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર થઈ હતી.

➤ સિરામિક અને કાચ :-

આ કેટેગરીમાં પણ વધારો જોવા મળ્યો હતો. વર્ષ 2012-13માં તેની નિકાસ 1156.1 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર હતી જે વધીને 2017-18માં 2132.4 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર થઈ હતી.

➤ હીરા અને જવેલરી :-

હીરા અને જવેલરીની નિકાસ વર્ષ 2012-13માં 42988.2 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર હતી, તે ઘટીને વર્ષ 2017-18માં 415.44.4 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર થઈ હતી.

➤ કેમિકલ સંબંધિત પેદાશ :-

આમાં પાયાના કેમિકલ્સ, ફાર્માસ્યુટિકલ્સ, કોસ્મેટિક્સ, પ્લાસ્ટિક, રબ્બર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. જેમાં પણ વધારો જોવા મળે છે. દવાઓ અને ફાર્માસ્યુટિકલ્સ ઓર્ગેનિક નિર્જીવ અને કેમિકલ અને પ્લાસ્ટિક ક્ષેત્રમાં વર્ષ 2012-13માં 14421 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર હતી. જે વર્ષ 2018-19માં 6850.9 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર થઈ હતી.

➤ એન્જિનિયરિંગ અને ઈલેક્ટ્રિક વસ્તુઓ :-

એન્જિનિયરિંગ વસ્તુઓ જેમાં મેટલ્સનું ઉત્પાદન મશીનરી, સાધનો, વાહન વ્યવહારના સાધનો, લોખંડ, સ્ટીલ અને તમામ ઈલેક્ટ્રોનિક વસ્તુઓ કે જે 2012-13માં 67434.5 યુ.એસ. મિલિયન ડોલરની નિકાસ થતી હતી, જે વધીને વર્ષ 2017-18માં 85100.2 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર થઈ હતી.

➤ કાપડ અને તેની ઉત્પાદન પેદાશો :-

જેમાં રૂ યાર્ન, કુદરતી સિલ્ક યાર્ન, ઊન ફેબ્રિક્સનો સમાવેશ થાય છે કે જેની નિકાસો વર્ષ 2012-13માં 27084.4 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર હતી, જે વધીને 31780.8 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર વર્ષ 2017-18માં થઈ હતી.

➤ શણ અને તેની પેદાશ, હેન્ડીક્રાફ્ટ્સ :-

આ કેટેગરીની નિકાસ વર્ષ 2012-13 દરમિયાન 2449.6 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર હતી, જે વધીને વર્ષ 2017-18માં 3587.4 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર થઈ હતી.

➤ પેટ્રોલિયમ પેદાશ :-

આ ક્ષેત્રમાં વર્ષ 2013-14થી સતત ઘટાડો થતો જોવા મળ્યો છે. વર્ષ 2012-13ના વર્ષમાં 60865.1 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર હતી, જે ઘટીને વર્ષ 2017-18માં 33456.6 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર થઈ હતી.

❖ આયાત વેપારના બંધારણમાં થયેલા ફેરફારો :

આયોજન પહેલા અને પ્રથમ પંચવર્ષીય યોજના દરમિયાન ભારતની મુખ્ય આયાતો અનાજ, વપરાશી ચીજવસ્તુઓ વગેરેની હતી, જ્યારે મૂડીનાં સાધનો, ઔદ્યોગિક કાચો માલ, યંત્ર સામગ્રી વગેરેની આયાતોનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું હતું. બીજી પંચવર્ષીય યોજનાથી ઝડપી ઔદ્યોગિકીકરણ તેમજ મોટા અને પાયાના ઉદ્યોગોને ખાસ અગ્રિમતા અપાઈ હોવાથી મૂડી સાધનો અને યંત્ર સામગ્રી વગેરેની આયાતો મહત્વની બની અને તેનું પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર વધતું ગયું તેમજ આ ગાળામાં ખેતીક્ષેત્રે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ નહીં હોવાથી અનાજની આયાત પણ મોટા પ્રમાણમાં કરવી પડી હતી. જ્યારે વપરાશી વસ્તુઓની આયાતોનો સાપેક્ષ હિસ્સો ઓછો રહેવા પામ્યો હતો. જ્યારે ત્રીજી યોજનાથી સંરક્ષણને લગતી આયાતો અને નિભાવ જાળવણી માટેની આયાતો પણ મહત્વની બની ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં ખનીજ તેલ, ખાતર, ખાદ્ય તેલો વગેરેની આયાતોમાં પણ ઉત્તરોત્તર વધારો થતો રહ્યો. આમ, આપણી કુલ આયાતોમાં વિકાસલક્ષી અને નિભાવલક્ષી આયાતો મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. એ બાબતનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે કે ભારતમાં ઔદ્યોગીકરણની પ્રક્રિયા વેગ પકડી રહી છે. મૂડી માલ સામાનની વધતી જતી આયાતને લીધે અનેક પ્રકારની મૂડી ઉદ્યોગોની સ્થાપના થવા પામી છે. જેને પરિણામે ઔદ્યોગિક વિકાસ માટેનો એક સંગીન અને સુદૃઢ પાયો નાખી શકાયો છે.

વપરાશી વસ્તુઓની આયાતોમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો થયો છે. જો કે 1990-91માં અપનાવવામાં

આવેલ આર્થિક સુધારા બાદ અનાજની તૈયારી બનાવતી વસ્તુઓની આયાતોમાં વધારો થયો હોવાના કારણે વપરાશી વસ્તુઓની કુલ આયાતોમાં હિસ્સો વધવા પામ્યો છે. 1990-91 અને 2016-17માં ભારતના આયાત માળખા અંગેની વિગતો ટેબલ નં.3માં આપવામાં આવેલ છે.

ટેબલ નં.3

ભારતની કુલ આયાતોમાં જુદી-જુદી વસ્તુઓનો ટકાવારી હિસ્સો

ક્રમ	વસ્તુઓ	કુલ આયાતોમાં ટકાવારી	
		1990-91	2016-17
1	જથ્થાબંધ આયાતી વસ્તુઓ (અ) પેટ્રોલિયમ, કૂડ અને તેનાં ઉત્પાદનો (બ) જથ્થાબંધ ઉપભોગની વસ્તુઓ જેવી કે અનાજ અને તેની બનાવટો ખાદ્ય તેલ, કઠોળ, ખાંડ વગેરે (ક) અન્ય જથ્થાબંધ વસ્તુઓ જેવી કે ખાતર, પેપર અને પેપરબોર્ડ, બિનલોહ ધાતુઓ, કૂડ રબર, પલ્પ, નકામા કાગળો, લોખંડ, સ્ટીલ વગેરે	44.11 27.43 1.42 15.17	36.19 22.7 4.42 9.07
2	બિન જથ્થાબંધ આયાતી વસ્તુ (અ) મૂડીપ્રચૂર વસ્તુઓ જેવી કે ઉત્પાદિત ધાતુઓ, યંત્ર સામગ્રી, ઈલેક્ટ્રિક અને ઈલેક્ટ્રોનિક મશીનો, કોમ્પ્યુટર અને તેના ભાગો, ટ્રાન્સપોર્ટ સાધનો, પ્રોજેક્ટ સાધનો વગેરે (બ) મુખ્ય નિકાસ સંબંધિત વસ્તુઓ જેવી કે મોતી અને કીમતી, અર્ધકીમતી સ્ટોન, ઓર્ગેનિક અને બિનઓર્ગેનિક કેમિકલ્સ, ટેક્સ્ટાઈલ યોન વગેરે. (ક) અન્ય આયાતો જેવી કે સોનું, ચાંદી, કૃત્રિમ રેઝિન અને પ્લાસ્ટિક સામગ્રી, મેડિકલ અને ઔષધિ દવા વગેરે	55.89 21.81 18.45 15.63	63.81 24.79 10.95 28.07

ઉપરોક્ત ટેબલ નં.3નો અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે કુલ આયાતોમાં જથ્થાબંધ આયાતી વસ્તુઓનો ટકાવારી હિસ્સો 1990-91માં 44.11 હતો, જે ઘટીને 2016-17માં 36.19% થયો હતો. આયાતોના સાપેક્ષ હિસ્સામાં થયેલો આ ઘટાડો પેટ્રોલિયમ કૂડ અને તેના ઉત્પાદન ઉપરાંત અન્ય જથ્થાબંધ વસ્તુઓ જેવી કે, ખાતર, બિનલોહ ધાતુઓ, લોખંડ અને સ્ટીલ વગેરેની આયાતોમાં થયેલા ઘટાડાને આભારી છે. કેમ કે 90-91માં આપણી કુલ આયાતોમાં આ પેદાશોનો ટકાવારી ફાળો અનુક્રમે 27.43 અને 15.17% હતો, જે ઘટીને 2016-17માં અનુક્રમે 22.7% અને 9.07% થયો હતો. જ્યારે બીજી બાજુ આપણી કુલ આયાતોમાં બિનજથ્થાબંધ વસ્તુઓનો ટકાવારી ફાળો 1990-91માં 55.89% હતો જે વધીને 2016-17માં 63.81% થયો હતો. બિનજથ્થાબંધ વસ્તુઓનો સાપેક્ષ ફાળો વધવાનું કારણ સોનું, ચાંદી, કૃત્રિમ રેઝિન, પ્લાસ્ટિક

સામગ્રી, મેડિકલ અને ઔષધીય વગેરેની આયાતોમાં થયેલો વધારો છે. જેમ કે 1990-91માં આપણી કુલ આયાતોમાં વસ્તુઓનો ફાળો 15.63% હતો જે વધીને 2016-17માં 28.07% થયો હતો. આ ઉપરાંત મૂડીપ્રચૂર વસ્તુઓની આયાતોના સાપેક્ષ હિસ્સામાં નોંધપાત્ર વધારો થયો છે.

આ ઉપરાંત આપણે ભારતના વિદેશ વ્યાપારમાં ભારતની આયાતોમાં જુદી-જુદી વસ્તુઓનો આયાતોના માળખામાં આવેલાં પરિવર્તનોની રજૂઆત ટેબલ નં.4માં દર્શાવવામાં આવીલ છે.

ટેબલ નં-4

ભારતની મુખ્ય વસ્તુઓની આયાતો (US Million Dollars)

ક્રમ	વસ્તુઓ	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18
1	સુતરાઉ, વનસ્પતિ તેલ, કઠોળ, ફળો અને શાકભાજી	15418.4	13280.7	15582.1	16642.7	17867.1	17617.7
2	પલ્પ અને વેસ્ટ કાગળ	745.9	767.5	944	955.7	975.1	1154.6
3	ટેક્સટાઈલ, ફેબ્રિક આયર્ન ફેબ્રિક બનાવેલું લાખ	1437.3	1503.6	1691.5	1715.1	1502.5	1837.4
4	ખાતરો, કૂડ ઉત્પાદન	8755.5	6263.9	7398.7	8071.5	5024	5376.3
5	સલ્ફર અને રોસ્ટેડ આયર્ન, પેરાઈડસ	319.5	183.1	286.4	217.1	131.2	165.9
6	ધાતુ અને અન્ય ખનીજ	9152.2	8455.2	9299.4	7298.6	6194.2	9092.7
7	કોલસો અને બ્રિવેટ્સ	16995.9	16403.5	17802.6	13667.6	15779.9	22901.2
8	પેટ્રોલિયમ અને કૂડ ઉત્પાદનો	164040.6	164770.3	138325.5	82944.5	86963.8	108658.6
9	લાકડું અને લાકડાનાં ઉત્પાદનો	5081.5	51273	5471	5048.1	4891.8	6027.7
10	ચામડું અને તેની પેદાશો	739.3	823.3	1005.1	968.1	935.3	1009.2
11	ઓર્ગેનિક અને સજીવ કેમિકલ	16784.1	17446.8	18593	16586.4	16598.4	20631.5
12	રંગકામ	2170	2419.1	2447.8	2247.5	2282.7	2887.5
13	કૃત્રિમ અને રેઝિન પ્લાસ્ટિક	9988.5	10464.5	12070.3	11794.6	11964	14488.1

ભારતનો વિદેશ વેપાર - I

ક્રમ	વસ્તુઓ	2012-13	2013-14	2014-15	2015-16	2016-17	2017-18
14	કેમિકલ મટિરિયલ	5663.4	5765.8	6145.3	5957.2	6225	7440.1
15	મોતી, કીંમતી સ્ટોન	22689.6	23988.4	22598.2	20069.9	23808.6	34278.9
16	લોખંડ, સ્ટીલ અલોહ ધાતુ	26731.8	21563.8	27047.4	24703.6	21551.8	27429.2
17	વાહન વ્યવહારનાં સાધનો	21286.9	19297.5	18345.4	18227.8	22607	22732.9
18	પ્રોજેક્ટ માલ વ્યાવસાયિક સાધન ઓપ્ટિકલ માલ	10309.8	8152.5	7345.9	6382.8	5931.5	6832.2
19	ઈલેક્ટ્રોનિક માલ	32892.7	32384.7	36857.1	40021.9	41930.4	51541
20	ફાર્માસ્યુટિકલ પેદાશ	5461	5245.8	5432.8	5440	4995	5480.7
21	સોનું, ચાંદી	55795.4	33244.7	38930.7	35513.4	29357.2	36871
22	અન્ય વસ્તુઓ	23790.4	22473.7	23297	24340.8	25299.2	23345.5
	કુલ આયાતો	490736.6	4502137.6	448033.4	381007.8	384357	465578.3

સ્ત્રોત -RBI Bulletin-2020

ટેબલ નં.-4 નો અભ્યાસ કરતા ખ્યાલ આવે છે કે સુતરાઉ, વનસ્પતિ તેલ, કઠોળ, ફળો અને શાકભાજીની આયાતો વર્ષ 2012-13માં 15418.4 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર હતી, જે વર્ષ 2017-18માં વધીને 17617.7 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર થઈ. એવી જ રીતે પલ્સ અને વેસ્ટ કાગળની આયાતોમાં જોઈએ તો વર્ષ 2012-13માં 745.9 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર હતી, જે વર્ષ 2017-18માં વધીને 11.54.6 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર થઈ. તેવી જ રીતે ટેક્સ્ટાઈલ, આયર્ન, ફેબ્રિક, બનાવેલું લાખની આયાતો 1437.3 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર હતી જે વધીને વર્ષ 2017-18 માં 1837.4 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર થઈ. ખાતરો અને ફૂડ ઉત્પાદિત વસ્તુઓની આયાત વર્ષ 2012-13માં 8755.5 હતી. જેમાં ઘટાડો જોવા મળ્યો હતો. જે 2017-18માં આયાતો ઘટીને 5376.3 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર થઈ. જ્યારે સલ્ફર અને ફુલેલું લોહ, પિરાઈડસ કે જે વર્ષ 2012-13 માં 319.5 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર હતી, જેની આયાતો ઘટીને વર્ષ 2017-18માં 165.9 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર થઈ હતી, ધાતુ અને અન્ય ખનીજ કે જે 2012-13માં 9152.2 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર આયાત હતી, તે પણ ઘટીને વર્ષ 2017-18માં 9092.7 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર થઈ હતી. કોલસો કે જેની આયાત વર્ષ 2012-13માં 16995.9 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર હતી, જે આયાતો વધીને વર્ષ 2017-18માં 22901.2 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર થઈ હતી. પેટ્રોલિયમ અને ફુડ ઉત્પાદનની આયાતો વર્ષ 2012-13માં 164040.6 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર હતી જે ઘટીને 108658.6 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર વર્ષ 2017-18માં થયેલી જોવા મળે છે. લાકડું અને લાકડાનાં ઉત્પાદનોની આયાત વર્ષ 2012-13 માં 5081.5 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર હતી, જેની આયાતો વધીને વર્ષ 2017-18માં 6027.7 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર થઈ હતી. ચામડું અને તેની પેદાશની આયાતો વર્ષ 2012-13માં 739.3 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર હતી, તેની આયાતો વધીને 1009.2 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર થઈ હતી. વર્ષ 2017-

18માં કેમિકલ મટિરિયલ્સની આયાત વધી હતી, તેવી જ રીતે મોતી અને કીમતી સ્ટોનની આયાતો વર્ષ 2012-13માં 22689.6 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર હતી જે વધીને વર્ષ 2017-18માં 22732.9 થઈ હતી. તેવી જ રીતે સોના, ચાંદીની આયાતો વર્ષ 2012-13ની સરખામણીએ 2017-18માં ઘટેલી જોવા મળે છે.

16.3 ભારતના આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં તાજેતરના ફેરફારો :

વિદ્યાર્થીમિત્રો, તમે આ એકમમાં ભારતની જુદી જુદી વસ્તુઓની આયાત અને નિકાસનો પરિચય મેળવ્યો. જેમાં મુખ્યત્વે રેડીમેડ ગારમેન્ટ (તૈયાર કપડાં), હીરા અને ઝવેરાત (જેમ એન્ડ જવેલરી) ચામડાની બનાવટો વગેરે મુખ્ય છે. તે ઉપરાંત ભારત સેવાઓની પણ નિકાસ અને આયાત કરે છે.

સેવાઓમાં બાંધકામની સેવા, રિપેરિંગ અને મેન્ટેનન્સ, હોટલ અને રેસ્ટોરન્ટ, તબીબી સારવાર, પરિવહન, સંદેશાવ્યવહાર, ફાઈનાન્સિંગ અને વીમાની સેવાઓ, રિયલ એસ્ટેટ, સામાજિક સેવાઓ, વ્યાવસાયિક અને વ્યક્તિગત સેવાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. તે ઉપરાંત સરકારી વસ્તુઓ અને સેવાઓના ઉપયોગની ફી, બૌદ્ધિક સંપત્તિ (Intellectual Property)ના ઉપયોગ માટેની ફી વગેરેનો પણ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં સમાવેશ થાય છે.

ભારતના વેપારની દિશા વિશે વિશ્લેષણ કરીએ તો સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી યુ.એસ.એ. સાથે સૌથી વધુ વેપાર થતો રહ્યો છે. COVID-19 મહામારી પછીના સમયમાં ચીન સાથેના વેપારમાં ઘટાડો જોવા મળ્યો છે.

આમ, આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં માત્ર શુદ્ધ આર્થિક પરિબળો નહિ, પરંતુ રાજકીય, પ્રાકૃતિક, સામાજિક વગેરે પરિબળો પણ અસર કરે છે. આ વિભાગમાં આપણે વર્ષ 2018 પછી ભારતના આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં આવેલાં પરિવર્તનોનો અભ્યાસ કરીશું.

ટેબલ નં-5

વર્ષ 2018 પછી ભારતના આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં આવેલાં પરિવર્તનો (US Million)

વિગત	વર્ષ		
	2018-19	2019-20	વધારો/ઘટાડો%
કુલ આયાત	514.1	474.7	-7.7
કુલ નિકાસ	330.1	313.4	-5.1
સેવા ક્ષેત્રની આયાત	126.1	128.3	+1.8
સેવા ક્ષેત્રની નિકાસ	208	213.2	+2.5

Source : Annual Report 2020-21, Department of Commerce, Government of India, www.cmmercegov.in

વિદ્યાર્થીમિત્રો, ટેબલ નં-5 જોતાં આપણે જાણી શકીએ કે વર્ષ 2018 પછી ભારતના આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં ઘટાડો થયો છે. જેમાં કુલ આયાતમાં 7.7 નો તથા નિકાસમાં 5.1 નો ઘટાડો જણાય છે. આ સ્થિતિ માત્ર ભારતની જ નહીં. સમગ્ર વિશ્વમાં લોકડાઉન તથા પરિવહન અને મુસાફરીના પ્રતિબંધોને કારણે આ સ્થિતિ ઊભી થયેલી છે.

જો કે, ભારતના સેવા ક્ષેત્રનો અભ્યાસ કરતાં તમે જાણી શકશો કે સેવાક્ષેત્રની આયાત અને નિકાસમાં વધારો થયો છે. તેમાં પણ સેવા ક્ષેત્રની નિકાસમાં વધારો નોંધાયો છે. આ વિગત

એ બાબતનું પણ સૂચન કરે છે કે ભારત માટે સેવા ક્ષેત્રે નિકાસ વધારે ઘણી તકો રહેલી છે.

પુનઃ ભારતની કુલ આયાત-નિકાસની સ્થિતિ વિશે ચર્ચા કરીએ તો 2018 થી 2020ના સમયગાળામાં આયાત અને નિકાસ એમ બંને ક્ષેત્રે ઘટાડો છે, પરંતુ નિકાસમાં થયેલો ઘટાડો ઓછો છે. આયાત ક્ષેત્રનો ઘટાડો સામાન્ય રીતે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓની ધીમી થયેલી ગતિનો નિર્દેશ કરે છે. પરંતુ ભારતમાં 'આત્મનિર્ભર ભારત'ના અભિયાનને મળેલો સફળ પ્રતિસાદ પણ હોઈ શકે.

આમ, ભારતના આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે આયાત અને નિકાસ બંને પાસાંઓમાં નિકાસનું ક્ષેત્ર વધુ મજબૂત તથા ઘણી ભાવિ તકો ધરાવે છે, તેવું કહી શકાય. વળી, ભારત સરકાર દ્વારા કૃષિ ઉત્પાદનો, તૈયાર કપડાં જેવી પરંપરાગત નિકાસો ઉપરાંત બિનપરંપરાગત વસ્તુઓ અને સેવાઓની નિકાસ ઉપર પણ ધ્યાન આપવામાં આવી રહ્યું છે. જેમ કે વર્ષ 2018 પછી વસ્તુઓની નિકાસમાં સેનિટાઈઝર, માસ્ક, PPE કિટ વગેરેનું પ્રમાણ પણ નોંધપાત્ર હતું. આ ઉપરાંત રબર અને સિરામિકનાં ઉત્પાદનો, આયુર્વેદિક ઔષધિઓ, શાકભાજી જેવાં બિનપરંપરાગત નિકાસ ક્ષમતા ધરાવતાં ક્ષેત્રોના વિકાસ પાછળ પણ પ્રયત્નો કરવામાં આવી રહ્યા છે.

નિકાસ વધારવાના આ પ્રયત્નો COVID-19 ની સ્થિતિ પહેલાંથી જ ભારત-સરકાર દ્વારા કરવામાં આવી રહ્યા છે. WTO દ્વારા વર્ષ 2019માં જાહેર કરવામાં આવેલી માહિતી પ્રમાણે વર્ષ 2017માં કુલ વૈશ્વિક વૈપારમાં ભારતનો હિસ્સો 2.1% હતો. વર્ષ 2018માં વિશ્વની કુલ આયાતના 2.6% અને કુલ નિકાસના 1.7% ભારતના ફાળો હતી. તેમાં પણ સેવાક્ષેત્રની આયાતમાં 3.2% અને નિકાસમાં 3.5% જેટલો ફાળો ભારતનો હતો.

વિદ્યાર્થી મિત્રો, ભારતના આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં તાજેતરના સમયમાં થયેલા ફેરફારો વિશે તમે જાણ્યું. આ એકમ લખાય છે ત્યારે 2021નું વર્ષ છે. પણ જ્યારે તમે વાંચશો, અભ્યાસ કરશો ત્યારે સમય ઘણો આગળ નીકળી ગયો હશે ! તેથી તે સમયના ફેરફારો જાણવા માટે તમારે વર્તમાનપત્રો, ટેલિવિઝન, સરકારી વિભાગોની વેબસાઈટ વગેરે સાથે સતત સંપર્કમાં રહેવું જોઈએ.

16.4 સારાંશ :

કોઈ પણ દેશના આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારમાં આયાતો અને નિકાસોના બંધારણમાં સમાવેશ થતી આયાતી વસ્તુઓ અને નિકાસી વસ્તુઓનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. આપણે જોયું કે ભારતના વિદેશ વ્યાપારમાં જુદી-જુદી વસ્તુઓની નિકાસોની ટકાવારીમાં હિસ્સો અને આયાત થતી વસ્તુની ટકાવારી હિસ્સામાં જોઈએ તો ભારતની નિકાસોમાં તૈયાર વસ્તુ, ચામડું, હીરા, ઝવેરાત વગેરેનો હિસ્સો વધુ હતો, જ્યારે આયાત થતી જુદી-જુદી વસ્તુઓનો ટકાવારી હિસ્સામાં મૂડીપ્રચૂર વસ્તુઓ, કેમિકલ, ઈલેક્ટ્રોનિક, કોમ્પ્યૂટર મશીનરીની આયાતો વધુ જોવા મળી હતી, તેવી જ રીતે આયાતી વસ્તુઓ અને નિકાસી વસ્તુના પ્રમાણમાં પણ ફેરફારો થયેલા જોવા મળે છે.

16.5 ચાવીરૂપ શબ્દો :

- (1) આયાતી વસ્તુઓ : બીજા દેશમાંથી જે વસ્તુ આપણા દેશમાં મંગાવવામાં આવે તેને આયાતી વસ્તુઓ કહે છે.
- (2) નિકાસી વસ્તુઓ : આપણા દેશની વસ્તુ બીજા દેશમાં મોકલવામાં આવે તેને નિકાસી વસ્તુ કહે છે.
- (3) નિકાસ બંધારણ : આપણા દેશમાંથી બીજા દેશમાં મોકલવામાં આવતી જુદી-જુદી વસ્તુઓને નિકાસ બંધારણ કહેવાય છે.

- (4) આયાત બંધારણ : બીજા દેશમાંથી આયાત થતી જુદી-જુદી વસ્તુઓને આયાત બંધારણ કહેવાય છે.
- (5) WTO : World Trade Organization :- વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન એ એવી એકમાત્ર સંસ્થા છે, જે વિશ્વના જુદા જુદા દેશો વચ્ચેના વેપારના નિયમોનું પાલન થાય તે જુએ છે. તેનો ઉદ્દેશ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર સરળતાથી થાય તે જોવાનો છે.
- (6) બૌદ્ધિક સંપત્તિ : Intellectual Property એટલે માનસિક સંરચનાથી ઉત્પન્ન થતી સંપત્તિ, જેમ કે, વૈજ્ઞાનિક શોધ, કલાકૃતિ, સાહિત્યિક રચના, ડિઝાઈન, પ્રતીક, નામ, ચિત્ર વગેરે જેનો વેપાર થઈ શકે.

16.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

- ❖ નીચે આપેલા પ્રશ્નોના સવિસ્તર જવાબ આપો :
 - (1) ભારતના વિદેશ વ્યાપારના બંધારણમાં આવેલા ફેરફારોની ચર્ચા કરો.
 - (2) ભારતના વિદેશ વ્યાપારના બંધારણમાં આવેલા તાજેતરના ફેરફારો તપાસો.
 - (3) ભારતના વિદેશ વ્યાપારના બંધારણની વિગતે ચર્ચા કરો.
 - (4) 1991 પછીના ફેરફારોની સમીક્ષા કરો.
- ❖ ટૂંકમાં જવાબ આપો :
 - (1) વિદેશ વ્યાપારનું માળખું એટલે શું ?
 - (2) વર્ષ-1991થી આવેલ બંધારણના પરિવર્તનો જણાવો.
 - (3) ભારતના વિદેશ વ્યાપારમાં નિકાસોમાં આવેલાં પરિવર્તનો તપાસો.
 - (4) ભારતના વિદેશ વ્યાપારમાં આયાતોમાં આવેલાં પરિવર્તનો તપાસો.
 - (5) ભારતની કુલ નિકાસોમાં જુદી-જુદી વસ્તુની ટકાવારી હિસ્સો જણાવો.
 - (6) ભારતની કુલ આયાતોમાં જુદી-જુદી વસ્તુની ટકાવારી હિસ્સો સમજાવો.
- ❖ નીચેનાં વિધાનો ખરાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :
 - (1) ભારતના વિદેશ વ્યાપારમાં નિકાસ થતી પ્રાથમિક પેદાશોનો હિસ્સો ઘટ્યો છે?
 - (2) કૂડ અને પેટ્રોલિયમ પેદાશોનો હિસ્સો 1991ની તુલનાએ વર્ષ 2017માં આયાતમાં વધ્યો છે.
 - (3) ભારતની ચા અને કોફીની નિકાસ વર્ષ 17-18માં વધી છે.
 - (4) ભારતની દરિયાઈ પેદાશોની નિકાસો હંમેશાં વધી છે.
 - (5) પેટ્રોલિયમ, કૂડ અને પેદાશોની આયાતોની ટકાવારી 1991ની તુલનાએ વર્ષ 2017માં ઘટી છે.
 - (6) ભારતના વિદેશ વ્યાપારમાં મૂડીપ્રચૂર આયાતોનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે.
 - (7) ભારતમાં સોના અને ચાંદીની આયાતો વર્ષ 2013ની સરખામણીએ વર્ષ 2017માં ઘટી છે.

- (8) ભારતની નિકાસમાં મુખ્ય વસ્તુ પેટ્રોલિયમ પેદાશ છે.
- (9) ભારતમાં 1991-92 બાદ નિકાસમાં કૃષિ પેદાશ અને તેની સંબંધિત વસ્તુની નિકાસમાં ઘટાડો થયેલો જોવા મળે છે.
- (10) ભારતની આયાતમાં સમયની સાથે મૂડીમૂલક વસ્તુઓમાં વધારો થયો છે.

❖ નીચેનામાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરો (MCQ) :

- (1) વર્ષ 2017-18માં તમાકુની નિકાસ કેટલી હતી?
- (અ) 924.1 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર
- (બ) 958.7 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર
- (ક) 934.2 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર
- (ડ) 1011.4 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર
- (2) વર્ષ 2017-18માં હીસા અને જવેલરીની નિકાસ કેટલી હતી?
- (અ) 42988.2 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર
- (બ) 41388.3 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર
- (ક) 43412.8 યુ.એ. મિલિયન ડોલર
- (ડ) 41544.4 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર
- (3) વર્ષ 2015-16માં ખાતરો, ફૂડ અને ઉત્પાદિત વસ્તુની આયાત કેટલી હતી?
- (અ) 8755.5 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર
- (બ) 7398.7 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર
- (ક) 8071.5 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર
- (ડ) 5024 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર
- (4) વર્ષ 2017-18માં રંગકામની આયાત કેટલી હતી ?
- (અ) 2170 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર
- (બ) 2447.8 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર
- (ક) 2887.5 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર
- (ડ) 2282.7 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર
- (5) વર્ષ 2012-13માં વાહન વ્યવહારનાં સાધનોની આયાત કેટલી હતી ?
- (અ) 21286.9 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર
- (બ) 19297.5 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર
- (ક) 18227.8 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર
- (ડ) 22732.9 યુ.એસ. મિલિયન ડોલર

⇒ ઉપયોગી પુસ્તકોની યાદી :

- (1) Datt and sundaram, edition-2017. Indian Economy, S.chand publication new delhi.
- (2) Economy Survey 2017-18, Government of India
- (3) RBI Bulletin-2018
- (4) India's Trade Performance Resilient during - 2020-21
- (4) Pib.gov.in/pressreleusepage.aspx?PRID=1712892

❖ જવાબો :

(1) ખરું	(2) ખરું	(3) ખરું	(4) ખોટું	(5) ખરું
(6) ખોટું	(7) ખરું	(8) ખોટું	(9) ખરું	(10) ખરું

⇒ (MCQ) ના જવાબો :

(1) ક	(2) ડ	(3) ક	(4) ક	(5) ડ

*** **